

The Semiotics of Clothing in Ibn Husam Khusfi's Poetry in Light of Pierre Guiraud's Theory

Tahereh Mirzaei¹

Received: 18/8/2024

Accepted: 12/10/2024

Introduction

Literary texts have always served as a fertile group for the reflection of signs. The semiotic analysis of texts helps to achieve a better understanding of them. Ibn Husam Khusfi is a prominent poet of the 9th century. His unique use of words and terms concerning clothing and garments, both in their literal and implied meanings and in creating literary imagery and themes, is worthy of research. Ibn-Husam portrays the social, cultural, economic, moral, and psychological conditions of his time through the semiotics of clothing in his poetry. Social semiotics, as a branch of semiotics, examines the role and function of signs within society. According to Pierre Guiraud, the French linguist (1912-1983), social signs are categorized under *identity signs*, *etiquette signs*, and *the nature of social signs* (Guiraud, p. 127). This study aims to address the following questions:

- Based on a social semiotics approach, how is clothing reflected in the poetry of Ibn-Husam?
- From a semiotic perspective, what social issues of the poet's era are revealed by examining clothing in Ibn-Husam's poetry?

Ibn-Husam's poetry collection is the primary source for this research. Through an in-depth examination, words and terms concerning clothing were identified, counted and analyzed from the perspective of social semiotics. The subject of garments and clothing has long been discussed in Persian literature, such as *The Dictionary of Muslim Garments* by Dutch orientalist Reinhart Pieter Anne Dozy, *Divan of Garments* by Mahmoud Nezam Ghari, and the paper "The Semiotics of the Clothing System in Rumi's Masnavi".

1. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature
Payame Noor University, Tehran, Iran Email: t-mirzaei@pnu.ac.ir

COPYRIGHTS

© 2023 by the authors. Published by the General Office of Islamic Culture and Direction southern Khorasan. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

Research Methodology

The present work is a descriptive-analytical study. For this purpose, Ibn Husam Khusfi's poetry collection, which includes odes, ghazals, quatrains, tarkib-band (composite-tie), and numerous short pieces, was thoroughly studied. Terms and expressions concerning clothing and garments were extracted and noted. The data were then analyzed in light of Pierre Guiraud's semiotic approach by consulting credible resources.

Findings

Ibn Husam Khusfi employs words and terms about clothing and attire in approximately 600 verses of his poetry collection. This is indicative of the two major functions of individual and social. The individual function of clothing refers to its protective role, while the social function reflects its role in signaling social status, emphasizing that clothing is a marker of an individual's social position. "Therefore, it can be said that one of the functions of clothing is to indicate the type of class and social status of individuals, and this element still remains a symbol of class position or professional status of the one who wears it" (Giddens, 2014, p. 144). The use of clothing-related words as indicators of a person's social class is notable in Ibn-Husam's poetry. For instance, the *Durra'ah* (a type of robe) and *Taylasān* (a loose hooded garment) are described as garments worn by the Sufi class. Clothing also at times indicates an individual's gender, as "religion is one of the factors that distinguish the type of clothing for men and women, imposing restrictions in terms of certain fabrics, styles, and even colors" (Javadi Yeganeh & Kashfi, 2007, p. 69). In Ibn-Husam's poetry, among the various types of women's clothing, the *Chador* (veil) appears most frequently. Additionally, some types of clothing serve ornamental purposes, such as wearing the *Qabā* (robe) on festive occasions like Eid. Certain garments have ritualistic significance and are worn during special ceremonies, such as the *Ihram* (pilgrimage attire) or mourning garments. Clothing can also reflect the economic status of the one who wears it, as determined by the fabric's quality and material.

Conclusion

In Ibn Husam Khusfi's poetry, clothing and attire are as significant cultural and social symbols. From a social semiotics perspective, the references to clothing in his poetry illustrate both its individual and social functions. The individual function relates to the protective role of clothing against heat and cold, while the social function includes various domains: clothing as an ornament, a symbol of social class, an indicator of gender and occupation, and a key element in ceremonial attire for weddings and mourning. Clothing also reflects the poet's and society's economic conditions and acts as a cultural marker in religious and national rituals. Clothing often becomes a symbol of the social dynamics of the time, with Ibn-Husam using it to refer to the class structure of his society. Certain garments were exclusive to

specific groups, such as crowns for royalty, the *Khirqā* (the initiatory cloak) for Sufis and ascetics, and the *Dastār* (turban), *ʿAmāma* (turban), and *Taylasān* for scholars and jurists. The variety of attire was also gendered, with women wearing garments like the *Meʿjar* (head covering or scarf), *Chador* (veil), and *Maqna* (headdress), and men donning robes like the *Qabā* (a long coat). The ritualistic function of clothing, as a cultural element, appeared in the pilgrimage attire (*Ihram*), festive garments (*Meʿjar* in red), and mourning clothes (black). Additionally, clothing sometimes symbolizes economic concepts, with the fabric, design, and colors reflecting the economic status of different social classes. Ibn-Husam’s poetic use of clothing-related terms through similes, metaphors, and allusions enhances the aesthetic value of his poetry, making his work notable in this regard.

Keywords: 9th-Century Poetry, Ibn Husam Khusfī, Social Semiotics, Clothing, Pierre Guiraud.

References

- Azizi, M. R. (2016). *Sharh va naqd-e qasideh-ye Arabi-ye divan-e Ibn Husam Khusfi* [Analysis and critique of Ibn Husam Khusfi's Arabic qasida]. *Journal of Socio-Cultural Studies of Khorasan*, 10(4), 139-161. [in Persian]
- Behnamfar, M. (2009). *Baztab-e bavarhaye nojumi dar divan-e Ibn-Husam* [Reflection of astronomical beliefs in Ibn-Husam's divan]. *Khorasan-Pazhouhi Journal*, 2(4), 157-170. [in Persian]
- Compani, N. (2012). *Farhang-e estelahat-e poushak va parcheh dar Iran (Az dorane bastan ta aghaz-e asr-e Pahlavi)* [Dictionary of fabric and clothing terms in Iran: From Antiquity to the early Pahlavi era]. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [in Persian]
- Dozy, R. (1966). *Farhang-e albase-ye mosalmanan* [Dictionary of Muslim garments] (Translated by H. Heravi). First Edition. Tehran: University of Tehran Press. [in Persian]
- Farhangi, S., & Bastani Khoshkebijari, M. (2014). *Neshane-shenasi-ye ejtemai-ye roman-e bivatan* [Social semiotics in the novel *homeless*]. *Literary Criticism Quarterly*, 7(25), 121-151. [in Persian]
- Ghari Yazdi, N. M. (1980). *Divan Albase* [Diwan of clothing] (Edited by M. Moshiri). Tehran: Iranian Authors and Translators Company. [in Persian]
- Ghofrani, A. (2012). *Tilasan: Lebas-e rasmi va ashrafi-ye Irani* [The *Taylasān*: the formal and aristocratic garment of Iranians]. *Journal of the History and Civilization of Islamic Nations*, 1(1), 97-123. [in Persian]
- Giddens, A. (2003). *Tajaddod va tashakkkhos: Jame'e va Hoviyat-e Shakhsi dar Asr-e Jadid* [Modernity and self-Identity: Society and personal identity in the new age] (N. Movafaghian, Trans.). Tehran: Ney. [in Persian]
- Guiraud, P. (2004). *Neshane shenasi* [Semiology] (M. Nabavi, Trans.). Agah. (Original work published in 1975). [in Persian]
- Ibn Husam Khusfi, M. (1987). *Divan-e ash'ar* [Collection of poems] (Edited by A. Ahmadi Birjandi & M. T. Salek). Mashhad: Khorasan Endowments and Charity Affairs Administration. [in Persian]
- Javadi Yeganeh, M. R., & Kashfi, S. A. (2007). *Nezam-e neshaneha dar poushesh* [The system of signs in clothing]. *Women's Book Quarterly*, 10(38), 62-87. [in Persian]
- Kanaani, S., Irani, M., & Yousefi, N. (2023). *Barrasiy-e karkard-haye poushak va zivar-alat dar divan-e Ghaneh bar asas-e ruykard-e neshane-shenasi-ye ejtemai-ye Pierre Guiraud* [The functions of clothing and accessories in Ghaneh's Diwan based on Pierre Guiraud's social semiotic approach]. *Western Iranian Languages and Dialects Quarterly*, 11(4), 141-167. [in Persian]
- Khavari, F., Jadidoleslami, H., & Roumiani, B. (2018). *Barrasiy-e va tahlil-e sakhtar-e she'r-e Ibn-Husam bar asas-e nazariye-ye Geoffrey Leech* [An analysis of the structure of Ibn-Husam's poetry based on Geoffrey Leech's theory]. *Comparative Literature Studies*, 12(48), 373-401. [in Persian]
- Mirsaeedi, M. (2014). Chador [Veil]. In *Encyclopedia of the Islamic World* (Vol. 11). Tehran: Foundation for the Islamic Encyclopedia. [in Persian]

- Mousavi Bojnordi, K. (1988). Dastar [Turban]. In *The Great Islamic Encyclopedia* (Vol. 4). Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia. [in Persian]
- Mousavi, S. J. (2019). *Esharat va mazmun-haye dastar va dastarbandi dar adab-e Farsi* [The symbols and motifs of the turban in Persian literature]. *Quarterly Journal of Literary Research*, 16(66), 143-180. [in Persian]
- Neghabi, E., & Esrafilzadeh, M. (2023). *Neshane-shenasi-ye nezam-e poushak dar Masnavi-ye Molavi* [Semiotics of the clothing system in Rumi's Masnavi]. *Literary Textual Studies Quarterly*, 27(98), 107-136. [in Persian]
- Nouri, A. R. (2002). *Meyar-haye eslami-ye poushesh-e zanan va olgu-ye masraf-e an* [Islamic standards for women's clothing and its consumption pattern]. *Andisheh Sadegh Quarterly*, 8(9), 122-129. [in Persian]
- Pakatchi, A. (2007). *Poushak* [Clothing]. *The Great Islamic Encyclopedia* (Vol. 14). Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia. [in Persian]
- Pournamdarian, T. (2013). *Ramz va dastan-haye ramzi dar adab-e Farsi* [Symbols and symbolic stories in Persian literature]. Tehran: Elmi va Farhangi. [in Persian]
- Rahimi, P. (2006). *Tarikh-e poushak-e Iran* [History of Iranian clothing]. Tehran: Art University. [in Persian]
- Roodgar, G. (2014). *Khel'at* [Samite]. In *Encyclopedia of the Islamic World* (Vol. 15). Tehran: Foundation for the Islamic Encyclopedia. [in Persian]
- Shafiei Kadkani, M. R. (2001). *Sovar-e khial dar she'r-e Farsi* [Imagery in Persian poetry]. Tehran: Agah. [in Persian]
- Shamisa, S. (2011). *Bayan* [Rhetoric] (4th ed.). Tehran: Mitra. [in Persian]
- Yarshater, E. (2004). *Poushak dar Iran zamin* [Clothing in Iran] (B. Bolokbashi, Intro.). Tehran: Amir Kabir. (From the *Encyclopedia Iranica* series). [in Persian]
- Yousefpour, S., & Fayyaz Anoush, A. (2016). *Barrasi-ye tarikhi-ye poushesh-e sar dar asar-e Teymourian* [A historical study of headwear during the Timurid era]. *Khwarizmi History Journal*, 4(1), 189-223. [in Persian]
- Zabihi, R., Nooraie, E., & Jelodari, Y. (2012). *Tasirpaziri-ye Ibn Husam Khusfi dar qasideh va ghazal az Sha'aran-e sabk-e Khorasani va Araqi* [Ibn-Husam's influence in odes and ghazals from Khorasani and Iraqi poets]. *Journal of Stylistics of Persian Poetry and Prose*, 6(1), 205-224. [in Persian]
- Zareie, A. (2013). *Baztab-e farhang-e poushak va lebas dar Adabiyat-e Iran (Ba negahi be divan-e Hafez)* [The reflection of clothing culture in Iranian literature: The case of Hafez's diwan]. *Science, Art, and Culture Quarterly*, 1(1), 63-72. [in Persian]

مقاله‌ی علمی - پژوهشی

نشانه‌شناسی پوشاک در شعر ابن‌حسام خوسفی با تکیه بر نظریه‌ی پی‌یر گیروطاهره میرزائی^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۲۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۷/۲۱

مشاهده‌ی مقاله‌ی منتشر شده: دوره‌ی ۱۸، شماره‌ی ۳

http://www.farhangekhorasan.ir/article_207645.html**چکیده**

یکی از رویکردهای جدید تحلیل متون، نشانه‌شناسی اجتماعی است؛ بدین معنا که پدیده‌های اجتماعی به خودی خود معنا نمی‌شوند بلکه در درون شبکه‌ای از معانی قرار دارند و دارای چارچوب‌های فرهنگی هستند. پی‌یر گیرو از نظریه‌پردازان مطرح نشانه‌شناسی اجتماعی، نشانه‌های اجتماعی را در دو نوع هویت و آداب معاشرت می‌داند. در پژوهش حاضر که با روش توصیفی - تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای فراهم آمده است، نشانه‌شناسی فرهنگی پوشاک و لباس به عنوان یکی از بارزترین پدیده‌های فرهنگی - اجتماعی در شعر ابن‌حسام خوسفی، شاعر قرن نهم هجری، انجام شده است و در پی آن است که روشن سازد بازتاب پوشاک و لباس در شعر ابن‌حسام دارای چه لایه‌های ساختاری و معنایی است و چگونه با استفاده از نشانه‌شناسی می‌توان موقعیت اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی جامعه‌ی قرن نهم را شناخت؟ یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که لباس و پوشاک در شعر ابن‌حسام از گستره‌ی معنایی خاصی برخوردار است و شاعر به کارکردهای فردی و اجتماعی پوشش، توجه داشته است. در بخش فردی، پوشاندگی و نقش حفاظتی لباس مطرح است و در کارکردهای اجتماعی هر یک از انواع پوشاک، نشانه‌ای است که با قرارگرفتن در محور هم‌نشینی در کنار واژه‌های دیگر و در بافت متن، به شرایط اجتماعی (طبقه و جنسیت و شغل)، فرهنگی (آیین‌ها)، اقتصادی (سطح رفاه، پیشه‌های مربوط)

۱. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

t-mirzaei@pnu.ac.ir

COPYRIGHTS

2023 by the authors. Published by the General Office of Islamic Culture and Direction southern Khorasan. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

و ... جامعه‌ی قرن نهم اشاره می‌کند. همچنین تنوع نام لباس‌ها از قبیل لبچه، دواج، الباق، شمله و بهره‌گیری ادبی از واژه‌ها و اصطلاحات حوزه‌ی پوشاک از نکات برجسته و قابل توجه در شعر ابن‌حسام خوسفی است.

واژه‌های کلیدی: شعر قرن نهم، ابن‌حسام خوسفی، نشانه‌شناسی اجتماعی، پوشاک، پی‌یر گیرو.

مقدمه

لباس و پوشش، در کنار کارکرد اولیه‌ی خود یعنی پوشش بدن و محافظت در برابر پدیده‌های طبیعی، کارکردهای اجتماعی، هویتی، سیاسی، اقتصادی و ... هم دارد؛ به گونه‌ای که به عنوان یک نشانه، قابل تأمل و ارزیابی است. اهمیت پوشش افراد در هر زمانی و مکانی به این دلیل است که اعضای جامعه از راه نشانه‌های نمادین جامه‌هایی که بر تن دارند، میان خود یک نظام ارتباطی فرهنگی برقرار می‌کنند. رمزگشایی از این نشانه‌ها مستلزم درک رفتارهای اجتماعی و فرهنگی مردم آن گروه و شناخت نظام‌های دینی - اعتقادی و اعمال جادویی - تابویی و باورهایی است که پوشاک ارزش‌های نمادین خود را از آنها گرفته است. این ارزش‌ها نقش مهم و برجسته‌ای در نگهداشت هویت اجتماعی و فرهنگی و استمرار و تداوم آن در حیات تاریخی نسل‌ها ایفا می‌کنند (پاکت‌چی، ۱۳۸۶، ج ۱۴: ۱۲۳).

نحوه‌ی پوشش افراد جامعه، فراتر از پوشندگی لباس، دارای معنا و پیام است «معنای هر سبک و هر نحوه‌ی پوشش از خلال نسبتی که با مقوله‌هایی نظیر مردانگی یا زنانگی، طبقه، منزلت، نقش اجتماعی، ارزش‌ها یا ضد ارزش‌ها و به طور کلی با ساختارهای اجتماعی برقرار می‌کند، درک می‌شود. این نسبت‌ها قراردادی‌اند؛ یعنی از جایی آغاز به حیات کرده‌اند و همیشه امکان تغییر یا مرگ نحوه‌ی پوشش وجود دارد» (جوادی یگانه و کشفی، ۱۳۸۶: ۶۶). پوشاک مردم جامعه با استفاده از مجموعه علائم مادی، نظام ارتباط فرهنگی ویژه‌ای را در میان آنان برقرار می‌کند. گاهی ارزش‌های نمادین موجود در جوامع گوناگون در قالب لباس افراد نمایان می‌گردد و نقش مهم و برجسته‌ای در پاسداری از هویت اجتماعی و فرهنگی آن‌ها و دوام بخشیدن به آن در طول زندگی تاریخی نسل‌ها ایفا می‌کند. یکی از راه‌های تبیین و تشریح جایگاه پوشاک و

لباس در فرهنگ ما بررسی بازتاب و انعکاس این موضوع در تاریخ و ادبیات ایران است. موضوعی که اگر به درستی شناخته شود، به درک این مهم در تاریخ و فرهنگ ما و گسترش فرهنگ‌سازی مؤثر در این زمینه منجر خواهد شد؛ بنابراین ادبیات می‌تواند در زمینه جمع‌آوری مستندات تاریخی لباس و پوشاک در ایران و ایجاد ذهنیت‌هایی برای طراحان و سازندگان کارساز و راهگشا باشد. «از رهگذر لباس به خوبی می‌توان هویت، اعتقادات، پایگاه اجتماعی و تمایلات شخصیت‌ها و گروه‌های خاصی از جامعه را به تصویر کشید» (فرهنگی و باستانی، ۱۳۹۳: ۱۳۳). متون ادبی، همواره بستری گسترده برای بازتاب نشانه‌هاست. تحلیل نشانه‌شناختی متون به درک بهتر آن‌ها کمک می‌کند. هر یک از شاعران و ادیبان در شعر و نثر خود، از آغاز تا امروز، به فراخور اندیشه و هنر خویش در خیال‌پردازی شاعرانه خود در قالب الفاظ، اشارات، کنایات، تشبیهات، استعارات و سایر اشکال خیال‌برانگیز شعر از کلمات و اصطلاحات مربوط به پوشاک و لباس برای بیان اندیشه تمسک جسته‌اند که هر کدام در جایگاه و مقام و دوره‌ی خویش قابل بررسی جداگانه‌اند. زیرا فرهنگ پوشاک و لباس در دایره صورخیال و نوع استفاده هر شاعر و ادیب برای بیان مقصود خویش متفاوت و گوناگون است. اما به طور کلی چرخه‌ی خیال‌پردازی شاعرانه با الهام و استفاده از فرهنگ لباس وجه مشترک همگی آن‌هاست. در قرن نهم هجری قمری نیز که مقدمه‌ای برای شروع سبک هندی و آغاز صنعت‌سازی و مضمون‌پردازی فراوان و انتزاعی در ادب فارسی است، تنوع موضوع و مضمون در دیوان شاعران این سده به چشم می‌خورد. یکی از شاعران برجسته‌ی قرن نهم، ابن حسام خوسفی است؛ محمد، فرزند حسام الدین حسن، مشهور به ابن حسام، در سال ۷۸۲ یا ۷۸۳ ق در خوسف، از توابع بیرجند، زاده شد. او در قصیده‌ای به تاریخ تولد خود اشاره کرده است:

این قصیده به سن سی و چهار بعد هشتصد به سال ستّ عشر
نظم کردم چو لؤلؤ شہوار در ولایات شاه دین پرور

(احمدی‌بیرجندی و سالک، ۱۳۶۶: دوازده)

ابن حسام در بیشتر موضوعات شناخته شده‌ی شعر فارسی از قبیل توحید، نعت رسول اکرم (ص)، منقبت، مدح شاهان و درباریان، مرثیه، موضوعات اخلاقی، عرفان، عشق مجازی، وصف، شکواییه، مفاخره و خودستایی و موضوعات انتقادی طبع‌آزمایی کرده است. ابن حسام شاعری

است قصیده‌سرا که تمام توان شاعری خویش را در منقبت رسول اکرم (ص) و امیر مؤمنان علی (ع) و سایر پیشوایان مذهبی به کار بسته است. «کسانی که درباره ابن‌حسام قضاوت کرده و اشعار او را به محک نقد آزموده‌اند او را از معدود شاعران استاد قرن نهم هجری می‌دانند که بر علوم زمان و مبانی ادبی و اسلامی زمان خود تسلط کافی داشته و از سنت های ادبی شعر و زیر و بم‌های سخن و فنون سخنوری آگاه بوده و از استادان پیش از خود بهره برده است» (ابن‌حسام، ۱۳۶۶: ۱۸). یکی از موضوعات مهم در شعر ابن‌حسام خوسفی، بازتاب واژه‌ها و اصطلاحات مربوط به پوشاک و لباس و به طور کلی پوشیدنی‌هاست که هم در معنا و کارکرد واقعی آن و هم به صورت بهره‌گیری ادبی و مضمون‌سازی در شعر، مورد توجه سراینده، قرار گرفته است؛ به عنوان نمونه، ابن‌حسام زمانی که از میراث ارزشمند دانش و معرفت که از پدرانش به او رسیده سخن می‌گوید، از کلمات مربوط به پوشاک بهره می‌برد و چنین می‌سراید:

در ازل خیاط خلعت‌خانه معنی مرا خلعتی آراست کامد راست بر بالای من
بافتند از تار و پود خاطر باریک‌بین پرده‌بافان معانی سندس دیبای من

(احمدی‌بیرجندی و سالک، ۱۳۶۶: دوازده)

در این مقاله بازتاب انواع پوشیدنی‌ها و نحوه‌ی استفاده شاعر از واژه‌ها و اصطلاحات این حوزه، با رویکرد نشانه‌شناسی پی‌یر گیرو (۱۳۸۳) مطالعه و بررسی شده و کارکردهای بازتاب این عناصر با رویکرد فوق‌بیان شده است. با توجه به ماهیت دینی شعر ابن‌حسام، شیوه‌ی استفاده او از واژه‌ها و اصطلاحات مربوط به پوشاک و لباس، هم در معنا و کاربرد واقعی و ظاهری لباس و هم در ترکیب‌سازی و مضمون‌آفرینی ادبی، موضوعی درخور توجه است. ابن‌حسام با نشانه‌سازی پوشاک در شعرش اوضاع اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، اخلاقی و روانی جامعه‌ی عصر خود را به تصویر کشیده است. پژوهش حاضر در پی پاسخ به پرسش ذیل انجام شده است:

- براساس رویکرد نشانه‌شناسی اجتماعی، لباس و پوشاک در دیوان ابن‌حسام چگونه بازتاب یافته است؟

- بررسی پوشیدنی‌ها در شعر ابن‌حسام از دیدگاه نشانه‌شناسی بیانگر کدام مسائل اجتماعی عصر شاعر است؟

- اوضاع اجتماعی سده‌ی نهم چگونه از طریق نشانه‌های پوشاک و لباس در شعر ابن‌حسام نشان داده شده است؟

برای انجام این پژوهش دیوان اشعار ابن‌حسام اساس کار قرار گرفته است و با مطالعه‌ی عمیق و گسترده‌ی آن، واژه‌ها و اصطلاحات مربوط به پوشاک، شمارش، و تحلیل و بررسی داده‌ها از منظر نشانه‌شناسی اجتماعی صورت گرفته است.

پیشینه‌ی پژوهش

موضوع البسه و پوشاک از دیرباز در ادبیات فارسی مطرح بوده است و آثار زیادی در این باره پدید آمده‌اند که کتاب فرهنگ *اللبسه المسلمان* نوشته‌ی راینه‌هارت پیتر ان دزی^۱، خاورشناس هلندی، و *دیوان‌البسه* سروده‌ی محمودنظام قاری قابل ذکر هستند. موضوع انعکاس اصطلاحات پوشاک و لباس در شعر و ادبیات از دید پژوهشگران نیز پنهان نمانده و تحقیقاتی در این باره انجام شده است؛ مثلاً زارعی (۱۳۹۲) در «بازتاب فرهنگ پوشاک و لباس در ادبیات ایران» با نگاهی به دیوان حافظ، استفاده‌ی ابزاری شاعر از موضوع لباس برای بیان مقصود و شرح ماهیت و موجودیت واقعی لباس را بررسی نموده است. درباره‌ی نشانه‌شناسی لباس نقابی و اسرافیل‌زاده (۱۴۰۲) در «نشانه‌شناسی نظام پوشاک در مثنوی مولوی» نشان داده‌اند که مولوی توانسته است نظام نشانه‌های زبانی پوشاک را به نشانه‌های ادبی تبدیل کند و با کاربرد واژگان و نشانه‌های روزمره‌ی پوشاک، نشانه‌های تازه‌ای را در متن حکایت خلق کرده است. همچنین کنعانی و همکاران (۱۴۰۲) در پژوهشی با عنوان «بررسی کارکردهای پوشاک و زیورآلات در دیوان قانع بر اساس رویکرد نشانه‌شناسی اجتماعی پی‌یر گیرو» پوشاک و زیورآلات مردم کُرد را در شعر یکی از سرایندگان نامدار کُرد، دارای نشانه‌های اجتماعی و فرهنگی و اقتصادی و اخلاقی جامعه‌ی کردستان، بررسی نموده است. درباره‌ی ابن‌حسام، با توجه به جایگاه این شاعر آیینی در قرن نهم، پژوهش‌هایی هر چند ناکافی، انجام شده است؛ مثلاً ذبیحی و همکاران (۱۳۹۱) در مقاله‌ی «تأثیرپذیری ابن‌حسام خوسفی در قصیده و غزل از شاعران سبک خراسانی و عراقی» اثرپذیری شاعر را از شاعرانی چون رودکی، فردوسی، خیام، و نظامی و حافظ نشان داده است و این تأثیر

را بیشتر در زمینه‌ی وزن و قافیه و ردیف دانسته است. خاوری و همکاران (۱۳۹۷) هم در پژوهشی با عنوان « بررسی و تحلیل ساختار شعر ابن‌حسام بر اساس نظریه جفری لیچ» به هشت نوع هنجارگریزی در شعر ابن‌حسام پرداخته و بسامد وقوع هنجارگریزی معنایی را بیش از سایر هنجارگریزی‌ها اعلام نموده است. همچنین عزیزی (۱۳۹۵) در مقاله‌ی «شرح و نقد قصیده عربی دیوان ابن‌حسام خوسفی» عربی‌دانی و اطلاعات زبانی ابن‌حسام را در سرودن این مَلَمَع، بیان نموده است و بهنام‌فر (۱۳۸۸) در مقاله‌ی «بازتاب باورهای نجومی در دیوان ابن‌حسام» بعد دیگری از دانش این شاعر را درباره نجوم و مضمون‌آفرینی با اصطلاحات آن روشن می‌سازد. اما موضوع نشانه‌شناسی پوشاک در شعر ابن‌حسام هنوز واکاوی نشده و این پژوهش، نخستین تحقیق در این زمینه است.

چارچوب نظری

نشانه‌شناسی اجتماعی، یکی از شاخه‌های علم نشانه‌شناسی است که به بررسی جایگاه و کارکرد نشانه‌ها در جامعه می‌پردازد. «نشانه‌های اجتماعی، دلالت‌گر نوعی سازمان‌بندی جامعه هستند که از انسان‌ها یا گروه‌ها و از روابط میان آن‌ها سخن می‌گویند» (گیرو، ۱۳۸۳: ۱۴۶). هدف این رویکرد از نشانه‌شناسی، پی‌بردن به حقایق اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، باورها، آداب و رسوم و اخلاقیات از دل متن‌های گوناگون و تحلیل نشانه‌های موجود در متن است. پی‌یر گیرو، زبان‌شناس فرانسوی، (۱۹۱۲-۱۹۸۳م) یکی از سردمداران این نظریه و بر این باور است که «نشانه‌های اجتماعی، رمزگان‌هایی هستند که به شخص، توان شناخت محیط اطراف و اطرافیان را می‌دهد و هویت اشخاص و گروه‌ها را باز می‌شناسد» (همان: ۱۷۷) او نشانه‌شناسی را علمی می‌داند که به مطالعه‌ی نظام‌های نشانه‌ای مانند زبان‌ها، رمزگان، نظام‌های علامتی می‌پردازد. از نظر گیرو، نشانه‌های اجتماعی در حوزه‌های «نشانه‌های هویت»، «نشانه‌های آداب معاشرت» و «سرشت نشانه‌های اجتماعی» مطرح می‌شوند که هر یک شاخص‌های خود را دارند؛ نشانه‌های هویت دسته‌بندی جامعه و تمایز افراد و گروه‌ها را نشان می‌دهد؛ لباس و پوشاک، آرم‌ها، پرچم‌ها، نشان‌ها، مدال‌ها، نام‌ها و القاب، شغل‌ها و مکان‌ها نیز طبقه‌بندی نظام‌های مختلف اجتماعی، متأثر از آن‌ها است و از دسته‌ی نشانه‌های هویت هستند. نشانه‌های هویتی، نشان‌دهنده‌ی تعلق شخص

به یک گروه یا انتسابش به کارکردی خاص است؛ از سوی دیگر، انسان‌ها با یکدیگر معاشرت دارند؛ بنابراین نشانه‌های آداب معاشرت، مطرح می‌شود که عبارت‌اند از: توهین، لحن کلام، اطوار پژوهی، سلام و خداحافظی و فاصله‌پژوهی (همان: ۱۲۰). نشانه‌های آداب معاشرت که گویای چگونگی برقراری ارتباط افراد و گروه‌های اجتماعی با یکدیگر است و بر حسب موقعیت‌های گوناگون و به تناسب افراد، تغییر می‌کند. نشانه‌شناسی در حوزه‌ی سرشت‌های اجتماعی، بیانگر عوامل شکل‌گیری ارتباطات اجتماعی است و در چهار نوع آیین‌ها، میثاق‌ها، مدها و بازی‌ها دسته‌بندی می‌شوند (همان: ۱۲۷).

روش تحقیق

این تحقیق به روش توصیفی-تحلیلی انجام شده است. برای این منظور دیوان شاعر که شامل قصاید و غزلیات و رباعیات و ترکیب‌بندها و قطعه‌های فراوان است، به صورت دقیق و عمیق مطالعه شده است و مواردی که در آن واژه‌ها و اصطلاحات مربوط به پوشاک و لباس آمده، استخراج و یادداشت شده است. سپس با مطالعه‌ی منابع معتبر و مرتبط تحلیل داده‌ها بر اساس رویکرد نشانه‌شناسی پی‌یر گیرو صورت گرفته است. شایان ذکر است که اساس کار در این مقاله، دیوان شاعر بوده و مثنوی خاوران‌نامه بررسی نشده است.

داده‌های تحقیق

دیوان ابن حسام خوسفی - از شاعران بزرگ اما کمتر شناخته شده‌ی قرن نهم - بیش از ۱۰ هزار بیت دارد که با محتوای دینی و بیشتر در منقبت پیامبر اکرم (ص) و امامان شیعی (ع) سروده شده و عشق و ارادت شاعر را به رسول خدا و خاندان گرامی او نشان می‌دهد. ابن حسام، تقریباً در ۶۰۰ بیت از دیوانش، واژه‌ها و اصطلاحات مربوط به نظام پوشاک و لباس را به کار برده که جدول زیر، مهم‌ترین موارد آن را نشان می‌دهد. در این جدول، یکی از دسته‌بندی‌های رایج درباره لباس؛ یعنی دسته‌بندی براساس پوشش اندام‌های تن انسان، لحاظ شده است که عبارت است از: «سرپوش (چهره‌بند پیشانی بند، روبنده، برقع) و تن‌پوش (جامه زیرین (زیرپوش) و

[جامه] رویی (بالاپوش) کمرپیچ، دست پوش (دستکش و مچ‌بند) پای‌جامه (شلوار و تنبان و شلیته) پاپوش و پافزار (پاتاوه و موزه)» (یارشاطر، ۱۳۸۳: ۲۶).

جدول ۱. انواع پوشاک در شعر ابن‌حسام

ردیف	نام	نوع	تعداد	ردیف	نام	نوع	تعداد
۱	قبا	تن پوش رویی	۴۱	۱۱	پیراهن	تن پوش	۷
۲	جامه	تن پوش	۳۶	۱۲	لباچه	تن پوش	۵
۳	چادر	تن پوش رویی	۲۸	۱۳	الباق	تن پوش	۵
۴	خلعت	تن پوش	۲۳	۱۴	اکسون	تن پوش	۷
۵	معجر	سرپوش	۱۹	۱۵	شمله	تن پوش	۳
۶	دواج ^۱	تن پوش	۱۱	۱۶	برقع	روپوش	۹
۷	دستار	سرپوش	۸	۱۷	تشریف	تن پوش	۵
۸	نعلین	پاپوش	۵	۱۸	ستره	تن پوش	۲
۹	خرقه	تن پوش	۵	۱۹	کرته	تن پوش	۲
۱۰	درعه	تن پوش	۵	۲۰	مقنعه	سرپوش	۵

تحلیل داده‌ها

لباس و پوشاک همانند زبان، مشخص‌کننده‌ی شأن، منزلت و هویت اقتصادی، اجتماعی، جغرافیایی و قومی مردم و دارای نظام نشانه‌ای مربوط به خود است. «پوشش و استتار بدن، جزئی جدایی‌ناپذیر از حیات انسانی است و برای آن کارکردهای در دو حوزه‌ی فردی و اجتماعی بر

۱. روانداز، روی انداز و بالاپوش. (دهخدا، ۱۳۷۳: ۹۰۸۳)

می‌شمردند. از کارکردهای فردی آن پاسخ‌گویی به نیازهای فطری و [خودپوششی] است و نیز کارکردهای اجتماعی پوشش، هویت‌بخشی آن است. نوع پوشش، نشان‌دهنده‌ی سنت‌ها، ارزش‌ها و باورهای هر جامعه است» (نوری، ۱۳۸۱: ۱۳۲). این دو نوع کارکرد لباس در دیوان ابن‌حسام مورد بررسی قرار گرفته است:

- کارکرد فردی لباس

لباس و پوشاک، در ابتدا پاسخی به یک نیاز زیستی و پوششی برای محافظت اندام‌های بدن انسان در برابر عوامل طبیعی و اقلیمی بوده و به تدریج با ذوق هنری و زیبایی‌شناسی انسان همراه گشت؛ بنابراین نقش محافظتی لباس، اساسی‌ترین کارکرد آن است. در دیوان ابن‌حسام، به این نقش لباس اشاره شده است؛ از جمله در ابیات زیر:

آمد شتا و صیف برفت و هواست سرد ما را ز بذل عام تو یک جامه در خورست

(ابن‌حسام: ۲۸۷)

در این بیت که در پایان قصیده‌ای در مدح خواجه ابوسعید^۱ گفته شده است، شاعر از او تقاضا دارد که برای محافظت از سرمای زمستان به او جامه‌ای بیخشد. در ابیات زیر هم شاعر از فقر و نداشتن جامه شکایت دارد و بخشش لباس را از نشانه‌های جوانمردی می‌داند:

در میان جماعتی مردم مانده ام پای بند دار و ندار

نه فتوت ز کس به یک جامه نه مروّت ز کس به یک دینار

(همان: ۱۹۸)

- کارکرد اجتماعی لباس

نقش اجتماعی لباس به این معنی که پوشاک و لباس، بیانگر موقعیت اجتماعی فرد باشد. «بنابراین می‌توان گفت از کارکردهای پوشاک، نشان‌دادن نوع طبقه و منزلت اجتماعی افراد است و هنوز هم این عنصر، به صورت نشانه‌ای از نوع موضع طبقاتی یا پایگاه حرفه‌ای پوشندگان باقی مانده است» (گیدنز، ۱۳۸۲: ۱۴۴). نکته جالب توجه این که لباس‌های دارای کارکرد اجتماعی بیشتر مربوط به پوشش سر است و مواردی از قبیل تاج، عمامه، دستار و کلاه را در برمی‌گیرد.

۱. سلطان ابوسعید (۸۳۰-۸۷۳ ق) محمدبن میران شاه بن تیمور گورکانی، آخرین پادشاه خاندان تیمور در ماورالنهر و هرات و بلخ و خراسان بود (احمدی‌بیرجندی و سالک، ۱۳۶۶: چهل و چهار).

می‌توان گفت پوشش سر در هر قوم و ملتی بیانگر مراتب و جایگاه اجتماعی اشخاص در آن جوامع است. همواره ارتباط مستقیمی میان پوشش سر و منزلت اجتماعی افراد جامعه در تاریخ ایران برقرار بوده است. در دیوان البسه، عمامه به عنوان پوشش عالم دینی و تاج به معنای پادشاهی به کار رفته است:

مدح عمامه می‌گوی قاری تا بر سر آیی از خلق چون تاج

(قاری، ۱۳۵۹: ۵۳)

پوشش سر در تاریخ پوشاک ایران به عنوان یکی از مباحث فرهنگی و اجتماعی جایگاه مهم ولیکن ناشناخته‌ای دارد. ایرانیان در طول تاریخ، هنر و خلاقیت، شخصیت، موقعیت و منزلت اجتماعی خویش را با پوششی که بر سر نهاده و گاه از خود دور ساخته ابراز کرده است. استفاده از پوشش سر که از نمودهای فرهنگی در زندگی انسان است، در ادوار گوناگون تاریخ دچار دگرگونی‌هایی گشته و همواره دارای تنوع چشمگیر بوده است. (یوسف‌پور و فیاض‌انوش، ۱۳۹۵: ۱۹۰) یکی از مهم‌ترین پوشش‌های سر، کلاه است: «در فرهنگ ایرانی همواره کلاه، بخش مهمی از پوشاک بوده و علاوه بر نقش حفاظتی در برابر حوادث طبیعی و سرما و گرما معرف موقعیت اجتماعی، شغل، مذهب، نژاد، قومیت و هویت افراد بوده است» (رحیمی، ۱۳۸۵: ۱۹۹). در دیوان ابن‌حسام به انواع پوشش سر همچون کلاه، دستار و عمامه و کارکرد اجتماعی آن اشاره شده است؛ ابیات زیر برای نمونه ذکر می‌شود:

هر لاله که بر دشت نمودار کلاهی است تاج سر جمشید و فریدون و قباداست

(ابن‌حسام، ۱۳۶۶: ۳۲۲)

بلبل ز پی گل غزل تر می‌گفت باد سحر از نسیم عنبر می‌گفت

لاله صفت کلاه دارا می‌کرد نرگس سخن از تاج سکندر می‌گفت

(همان: ۵۹۵)

تقابل عمامه و تاج:

از شکوه عمامه اش بر باد تاج نوشیروان و تخت قباد

(همان: ۴۱۵)

گروه‌های اجتماعی در جوامع بشری از دیرباز تا کنون، ترکیب ناهمگنی داشته‌اند. در جوامع مختلف «اختلاف طبقاتی و وجود گروه‌هایی مانند درباریان، دیوانیان، قاضیان، بازرگانان، روحانیان، لشکریان، پیشه‌وران، کارگران و... سبب فزونی و گونه‌گونی پوشاک گشته است؛ چنان که از نوع جامه‌های افراد می‌توان به پایگاه و طبقه اجتماعی آنان پی برد» (موسوی بجنوردی، ۱۳۶۷: ۴). در شعر ابن‌حسام، استفاده از واژه‌های مربوط به لباس به عنوان نشانه‌ی طبقه‌ی اجتماعی فرد، مورد توجه بوده است؛ مثلاً درعه و طیلسان به عنوان پوششی برای طبقه‌ی صوفیان، بیان شده است:

صومعه گیران دو رنگ و زرق‌اند به درعه‌های سفید و به طیلسان سیاه

(همان: ۳۶۷)

پوشش دیگری که در این حوزه، مطرح شده، دستار است. اشارات و مضمون‌های مرتبط با دستار در ادب فارسی، تنوع و گونه‌گونی چشمگیری دارد. «نقش [اجتماعی] دستار از زمان شکل‌گیری و رواج اقسام صلاح‌ورز به‌ویژه طریقت‌های صوفیه و از یک سو و راه‌یابی مفاهیم آنها به عرصه‌ی شعر از زمان شاعرانی نظیر سنایی از سوی دیگر باعث شد تا سخن از نمادهای مرتبط با سیمای عرفی صلاحکاران نظیر تسبیح، خرقة و دستار در این عرصه رو به فزونی نهد» (موسوی، ۱۳۹۸: ۱۷۱). در شعر ابن‌حسام به کارکرد صوفیانه‌ی دستار، اشاره مستقیم نشده است اما تقابل کلاه و دستار از نکات قابل توجه در شعر اوست. در نشانه‌شناسی اجتماعی، این دو نوع پوشش گاهی مقابل هم قرار می‌گیرند.

در اوایل دوره‌ی اسلامی بر سر گذاشتن کلاه و بستن کمر بند ویژه‌ی طبقه‌های لشکری و سپاهی بود. عامه‌ی مردم، از کشاورزان، پیشه‌وران، منشیان، بازرگانان، اهل قلم تا دیوانیان و وزیران، هیچ‌گاه از کلاه استفاده نمی‌کردند و به جای آن، دستار بر سر می‌بستند؛ از این راه اهل کلاه، یعنی لشکریان، از اهل دستار، یعنی کشاوریان، شناخته می‌شدند (موسوی بجنوردی، ۱۳۶۷: ۶).

برخی شواهد شعری دارای واژه‌ی کلاه و دستار در شعر ابن‌حسام به شرح زیر است:

چون کله‌داری کند با شقه^۱ دستار تو غره شد گویی بدان تاج مزور آفتاب

۱. پاره‌ای از عصا و جامه و جز آن که به دارازا شکافته شده باشد (دهخدا، ۱۳۷۳، ج ۹: ۱۲۶۴۹).

(ابن‌حسام، ۱۳۶۶: ۸۸)

بر مه قصب میند هلالی چو شاه من
بر آفتاب شقه دستار بشکند

(همان: ۱۲۹)

گر چو لاله کله نهم بر سر
کس نیچد بر آن کله دستار

(همان: ۱۹۷)

کلاه از سر برداشتن نشانه‌ی احترام و همدردی برای سوگواری است:

کردم اندیشه که آیا واقعات چرخ چیست
از چه معنی شاه انجم بر گرفت از سر کلاه

(همان: ۳۹۸)

به جز سرپوش‌ها، جامه‌هایی چون خرّقه، پشمینه و جبّه بیانگر طبقه‌ی صوفیان و دراویش است که در شعر ابن‌حسام نیز بازتاب داشته است و نمونه اشعار زیر از آن دسته‌اند:

به زیر خرّقه چه زناها که پنهان است
فغان ز شیوه‌ی این صوفیان نادریش

(همان: ۳۴۴)

به زرق اندر بر صوفی ببین آن خرّقه ازرق
طلسم است آنچه بر دوش معبد طیلسان بینی

(همان: ۲۶۵)

چو آن ظالم بدان بی زینهار
در آن پشمینه گشت او را به زاری

از آن پشمینه در خون سرشته
به توقیع خدایی شد نوشته

که چون آن خرّقه را خون تازه گردد
قریشی را بلند آوازه گردد

(همان: ۴۹۴)

از صوف صوفیانه بر عادت ره‌ابین
هم بر سرش کلاهی هم جبّه‌ایش در بر

(همان: ۱۸۱)

جنسیت و لباس

پوشش زنان و مردان در ادیان و آیین‌های مختلف، متفاوت است؛ «دین یکی از عوامل تمایز در نوع پوشش زن و مرد می‌باشد و به لحاظ استفاده از بعضی جنس‌های پارچه، الگوها و حتی رنگ‌ها محدودیت‌هایی را برای زنان و یا مردان قائل می‌شود» (جوادی یگانه و کشفی، ۱۳۸۶:

۶۹). در دیوان ابن‌حسام، از میان انواع پوشش‌های ویژه‌ی بانوان، چادر، بسامد بیشتری دارد. «استفاده از چادر، تقریباً همواره یکی از پوشش‌های رایج زنان مسلمان بوده است. بر پایه شواهد ادبی، در ایران قبل و بعد از اسلام، چادر هم برای پوشاندن روی یا سر به کار می‌رفت و هم پوشش سرتا پا بود» (میرسعیدی، ۱۳۹۳، ج ۱۱: ۳۴۵). نمونه‌ی ابیات:

به حق معجر خاتون محشر که بردندش به گردون بهر زوار
به حق چادر پشمینه‌ او که در تورات از او رمز است و آثار

(ابن‌حسام: ۱۸۸)

زیبایی‌دوستی

برخی از انواع لباس کارکرد زینتی دارند؛ یعنی پیام موجود در این نوع لباس، جنبه‌ی زیباشناختی دارد. یکی از این نوع لباس‌ها، قبا است که نمونه‌ای از پوشاک سنتی ایرانیان است و از دیرباز در مکان‌ها و مناسبت‌های مختلف مورد استفاده زنان و مردان قرار می‌گرفته است، روی دیگر لباس‌ها پوشیده می‌شده و معمولاً از نظر دوخت و نقش و نگارهای زمینه و حاشیه‌ی و نوع و جنس پارچه با توجه به موقعیت اجتماعی افراد، تنوع زیادی داشته است مثلاً طبقات مرفه جامعه، اغلب قباهایی از پارچه‌های گرانبها می‌پوشیدند؛ در شعر ابن‌حسام به این کارکرد و این نوع لباس هم اشاره شده است؛ مثلاً در بیت زیر که در مدح خواجه سلطان حسین سروده شده است، شاعر پوشیدن قبا را در روز عید و برای زینت مطرح می‌کند:

عیدست و روز زینت و از موهب تو من دارم امید آن که بپوشم قبا ی عید
(همان: ۵۵۱)

و در بیت زیر که زینت قبا اشاره شده است:
ایا شهی که ز دیباچه کرامت توست قبا ی صبح مزین به کسوت دیباچ
(همان: ۱۳۸)

در بیت زیر به جنبه‌ی تشریفی «دا» اشاره مستقیم کرده است:

عمامه بر سر و در بر قبا ی شریفانه فرو هشته ردا ی
(همان: ۴۸۹)

در این بیت، قبا و عمامه بیانگر قدر و شرافت هستند:

قبای قدر تو را تکمه می زند ز غنچه عمامة شرفت را علاقه‌دار بنفشه

(همان: ۱۷۵)

در بیت دیگری که در نعت پیامبر (ص) گفته شده است، پلاس که نوعی از جامه‌های کم‌بها است، با رنگ سیاه در مقابل قبا با رنگ سفید، قرار گرفته است:

رومی قبا به شامی مغرب نشین دهد تا زنگبار شب به سر اندر کشد پلاس

(همان: ۵۲)

همچنین برای لباس‌های بهشتی که زیبایی و زینت مؤمنان است، از انواع لباس به قبا اشاره می‌کند:

امیدم آن که روز قیامت به فضل خویش بخشد ز حله‌های بهشتم قبا، علی

(همان: ۱۲۹)

کارکرد آیینی لباس

پوشاک و لباس به عنوان یک نماد فرهنگی در مراسم و آیین‌های اجتماعی، نقش برجسته‌ای دارد و اصولاً برخی از پوشش‌ها جنبه‌ی آیینی دارند و در مراسم خاصی پوشیده می‌شوند. از آن جمله می‌توان موارد ذیل را برشمرد:

- آیین احرام

مسلمانان به هنگام زیارت خانه‌ی خدا و طواف کعبه، از پوشش خاصی به نام «احرام» استفاده می‌کنند که از نظر معناشناسی فرهنگی، قابل بررسی است اما آن چه در این قسمت مقاله، مورد بحث است، بازتاب این نوع پوشش در دیوان ابن‌حسام خوسفی است که موارد زیر به عنوان نمونه، ذکر می‌شود؛ در هر سه بیت، محبت و ارادت به اهل بیت به کعبه تشبیه شده که باید برای رسیدن به آن، آداب مخصوص آن را به کار بست:

احرام کعبه سرکوی تو بستم احرام کعبه سرکوی تو بستم
و آن گه تحیتی به صفا می رسانمت

(همان: ۳۲۰)

همچو حجاج به احرام درت بسته میان

کعبه کوی تو از راه صفا می طلبیم

(همان: ۳۵۳)

- رسم «خلعت بخشی»

خلعت را به جامه‌های فاخر و گاه سایر اشیای گران بها که خلفا و پادشاهان به رسم تکریم و قدردانی به صاحب منصبان می بخشیدند، گفته‌اند. همچنین از جمله لوازم و شعائر رسمی خلافت و سلطنت در دوره‌ی اسلامی بوده است. خلعت به سبب انتساب آن به خلیفه یا سلطان، همواره مایه افتخار گیرنده‌ی آن بوده و در واقع خلیفه یا سلطان با خلعت بخشیدن به کارگزاران بر آنان منت می‌نهاد و آنان نیز این منت را با افتخار می‌پذیرفتند. هسته‌ی اصلی خلعت، تن‌پوش بوده و سپس ضمایم، از قبیل دستار و کمر بند و کفش [بدان اضافه شده است] در منابع از خلعت‌های ویژه‌ی هر دسته از صاحب‌منصبان سخن رفته است. مثلاً، به فرماندهان نظامی علاوه بر عمامه سیاه یک‌رنگ و دو جامه سیاه (یکی با گریبان و دیگری بی‌گریبان) و خز شوشتری و جامه ابریشمین زربفت و قبای دبیقی، شمشیری سرخ با بندی سیمین و ستوری با زین‌عربی می‌دادند. خلعت، اصالتاً و عموماً، هم‌زمان با انتصاب اشخاص به منصبی و به نشان رسمیت و اعتبار بیشتر بخشیدن به این انتصاب داده می‌شده و هرگاه قدرت مرکزی، به رغبت یا اکراه، تسلط امیری را بر ناحیه‌ای می‌پذیرفته، با فرستادن خلعت و لوا، او را به رسمیت می‌شناخته است (رودگر، ۱۳۹۳، ج ۱۵: ۲۱۱).

ابیات زیر این نوع کارکرد لباس را در شعر ابن‌حسام، نشان می‌دهد؛ در بیت نخست، خلعت در کنار تاج و زیبایی به کار رفته و کارکرد زینتی آن را بیان می‌کند. در نمونه‌ی بعدی نیز خلعت همراه با صفت زیننده و ویژه‌ی شاهان ذکر شده است:

ای خلعت فاستقم بر بالای تو راست بر تارک تو تاج لعمرك زیباست

(همان: ۵۸۵)

بدین خلعت کسی را دسترس نیست جز او زیننده بر بالای کس نیست

به خلعت زبید آن کو مرد راه است که خلعت خاصه خالصان شاه است

(همان: ۵۱۳)

در بیت زیر هم خلعت به عنوان یک جامه‌ی فاخر در مقابل «گلیم» که جامه‌ای کم‌بها و درویشانه است، قرار گرفته است:

هستم امید اگر چه سیه شد مرا گلیم خواند مرا به خلعت آل عبا علی
(همان: ۱۲۹)

– سور جامه

آیین‌های شادی در هر جامعه‌ای ویژگی‌های خاص خودش را دارد و یکی از مؤلفه‌های مهم این مراسم، پوشش ویژه‌ی آن است. در دیوان ابن‌حسام، به جامه‌های مراسم شادی از جمله روبند و نقاب عروس به صورت اضافی تشبیهی اشاره شده و غالباً با رنگ‌های سرخ و سپید و سبز، توصیف شده است؛ مثلاً در ابیات زیر که مدح و ستایش خداوند باری تعالی است، سپیده‌دم به عروسی تشبیه شده که معجری سرخ‌رنگ دارد و کوه و دشت، دیبای سبزرنگ به تن کرده‌اند:

نوعروس سپیده را هر روز بر سر افکنده قرمزی معجر
بر گریبان دشت و دامن کوه بسته دیبای اخضر و احمر
(همان: ۱۹۱)

در بیت نخست زیر که منقبت امیرالمؤمنین علی علیه السلام است، شرع به عروسی تشبیه شده که شمشیر علی (ع) نقاب از رخسار او برگرفته و زیبایی آن را نشان داده است. بیت بعدی نیز به معجر به عنوان سورجامه اشاره کرده است:

گر نکردی تیغ تو مشاطگی از هیچ باب کس ز رخسار عروس شرع نگشادی نقاب
(همان: ۴۴۵)
بهر روی افشان در این سوری سرای پر سرور نه طبق بر معجر شعری شعرا ریخته
(همان: ۹)

– سوگ جامه

آیین عزا و سوگ در بیشتر فرهنگ‌ها با پوشش تیره و رنگ سیاه پیوند دارد؛ در شعر ابن‌حسام، سوگ‌جامه‌ها با رنگ‌های سیاه، کبود و بنفش بیان شده است:

بر سقف هفتمین که محل زحل دروست
آن پاسبان بام فلک در شبان تار
دیبا سیاه کرده و دیباچه نیلگون
از نکبت حوادث دوران روزگار
(همان: ۱۷۷)

هرشب به سوگ جدّ تو بر اوج خویشتن
مه طیلسان کبود کند، مشتری بنفش
(همان: ۳۸۱)

در برخی از مرثیه‌های ابن حسام، «طیلسان» سیاه برای عزاداری، ذکر شده است؛ شاید به دلیل این که «گونه‌های ابتدایی این پوشش، پارچه سیاه‌رنگ ساده و چهارگوشی بود که بر روی دستار و کلاه و شانه و کتف‌ها انداخته می‌شد» (غفرانی، ۱۳۹۱: ۹۹). منظور از طیلسان که مأخوذ از «تالشان» فارسی است، «نوعی ردا و فوطه است که خطیبان و قاضیان بر دوش می‌اندازند. لباس فقرا و استادان علوم الهی و یا جامه‌ای که بر دوش اندازند» (کمپانی، ۱۳۹۱: ۹۱). طیلسان یکی از گونه‌های پوشاک بود که اقوام مسلمانان، استفاده از آن را از ایرانیان آموختند. اگر چه در ابتدا این پوشش ویژه قضات و خطیبان بوده است ولی «از سال ۶۷۶ هجری پوشیدن طیلسان را بزرگان مصر نیز پذیرفتند و انحصار آن به قضات و صاحبان مشاغل و مقامات روحانی و قضائی، خاتمه یافت» (دزی، ۱۳۴۵: ۲۶۳). موارد زیر نمونه‌ی شواهد شعری سوگ‌جامه در شعر ابن حسام است:

در مرثیه‌ی علی علیه‌السلام:

افکنده طیلسان سیه پام بر کتف
با کسوت کبود سرافکنده سوگوار
(همان: ۱۷۷)

در مرثیه‌ی عماد اسلام:

زهره در ماتم نشسته با لباس نیلگون
مشتری چون سوگواران طیلسان کرده سیاه
(همان: ۳۶۷)

در بررسی سوگ‌جامه‌ها با استفاده از واژه‌ها و اصطلاحات مربوط به اجزای لباس، تعبیر کنایی همچون «گریبان‌دریدن»، «کلاه از سر برداشتن» و «تکمه [دکمه] از یلمق^۱ برگشادن» قابل توجه است:

آیا چه واقعه است که بر سینه پاره کرد
چرخ کبود خرقه گریبان عنبرین
(همان: ۲۹۳)

هم عطارد چون قلم انگشت خود کرده قلم
هم خراشیده به ناخن طلعت رخشنده ماه
کردم اندیشه که آیا واقعات چرخ چیست
از چه معنی شاه انجم برگرفت از سر کلاه
(همان: ۳۹۰)

سنبل اندر تاب شد گیسوی مشکین باز کرد
غنچه چون ماتم رسیده دستها بر رو نهاد
سوسن تر دل در این حسرت کله بر نیل زد
غنچه سندس قبا تکمه ز یلمق برگشاد
(همان: ۳۹۱)

از دیگر پوشش‌های مربوط به سوگواری و عزاء، می‌توان «کفن» را ذکر کرد که در شعر ابن‌حسام هم به آن اشاره شده است:

من که با داغ تو میرم چو سر از کنج لحد
برکنم ز آتش دل سوخته یابی کفنم
(همان: ۳۵۶)

از یمن تو مرده زنده گردد
حرفیش چو بر کفن نویسی
(همان: ۵۵۳)

– بیان وضعیت اقتصادی

جنس و نوع لباس در جوامع گذشته و امروز، گونه‌گونی و تنوع زیادی دارد و نشان‌دهنده‌ی وضعیت اقتصادی پوشنده‌ی آن است. ابیات زیر این نوع کارکرد لباس را در شعر ابن‌حسام نشان می‌دهد؛ در بیت نمونه‌ی نخست، لباس‌هایی که با «خز»، «حریر»، «اطلس» و «اکسون» تهیه شده، گرانبها و فاخر و ویژه‌ی طبقه‌ی مرفه جامعه است و پوشاکی که از «لاس»، نوعی ابریشم

۱. یلمق: لغت ترکی: نوعی از جامه پوشیدنی دراز از قبا نیز گویند (دهخدا، ۱۳۷۳، ج ۱۴: ۲۱۰۹۱).

نامرغوب، تهیه شده برای طبقه‌ی فرودست جامعه، کاربرد داشته است. همچنین «الباق» و «الطایی» دو نوع پوشش زمستانی بوده که با توجه به توان اقتصادی افراد، الباق برای فقیران و «سنجایی» «الطایی» برای ثروتمندان، استفاده می‌شده است:

جنس:

خز و حریر و اطلس و اکسون^۱ تجمل است تا می توان بساز ز ابریشمین به لاس^۲

(همان: ۵۳)

چو سرو قامت او بر چمن بدید چمان به بندگیش کمر بست سرو سبز الباق^۳

(همان: ۱۶۶)

ز مهرش زبردستان را ز دل گرمی و خوش رویی ز سنجایی^۴ و الطایی^۵ زمستان جامه سرما

(همان: ۷۴)

- پیشه‌وران پوشاک

در ارتباط با لباس و پوشاک، پیشه‌ها و مشاغل گوناگونی از قبیل خیاطی و رفوگری و بافندگی، ریسندگی، گازری وجود دارد که در جوامع سنتی و پیشرفته، متفاوت و متنوع هستند ابن حسام برخی از حرفه‌های مربوط به پوشاک را نیز در شعر خودش آورده و از آن برای بیان مقصود خویش بهره‌گیری ادبی نموده است:

در منقبت رسول اکرم (ص):

ای مظهر مظهر طهارت
ای نور وجود آدم پاک
بر قامت چابکت چه خوش دوخت
خیاط ازل قبای لولاک

(همان: ۵۵۹)

۱. جامه سیاه قیمتی که بزرگان جهت تفاخر پوشند (کمپانی، ۱۳۹۱: ۱۵).
۲. نوعی ابریشم نامرغوب. ابریشم پاک‌نکرده (همان: ۱۲۱).
۳. نوعی جامه‌ی زمستانی، پارچه‌ای که در پس جامه دوزند و در سرما بندهای آن را بر پیشانی بندند تا گردن و گوش را گرم نگه داشته و حفظ نماید و به ترکی آن را الباق می‌گویند (همان: ۱۶).
۴. جانوری است بزرگتر از موش و کوچکتر از گربه، مویش در نهایت نرمی و نراکت و از پوست آن‌ها پوستین گرانبها سازند و این بیشتر در بلاد صقالیه و ترک باشد (دهخدا، ۱۳۷۳، ج: ۸، ۱۲۱۴۸).
۵. نوعی پوستین (دهخدا، ج: ۲، ۲۰۳۵).

در وصف عبدالمطلب:

چو شد بیدار بر تن حله‌ای یافت
همه بافندگان روم و چینش

که نتواند چنان بافنده‌ای بافت
بر آن بافنده می‌کرد آفرینش

(همان: ۵۱۳)

– بهره‌گیری ادبی از اصطلاحات لباس

یکی از ابزارهای مؤثر در متون ادبی برای بیان مفاهیم و معانی مورد نظر، واژگان و اصطلاحات مربوط به پوشاک و لباس است. شاعران بزرگ ادب فارسی، از این امکان به نیکی، بهره جسته‌اند؛ مثلاً مولانا در موارد زیادی با «آوردن نشانه‌های پوشاک همچون خرقه، دلق، چارق و ... و تبدیل دلالت آن‌ها از معناهای صریح به دلالت‌های ضمنی توانسته است در نمایش صحنه‌های عرفانی، موفق عمل کند» (نقابی و اسرافیل‌زاده، ۱۴۰۲: ۱۲۸). در شعر ابن حسام خوسفی هم، موارد زیادی از کاربرد اصطلاحات حوزه‌ی پوشاک برای بیان مفاهیم و معانی مختلف، وجود دارد که نمونه‌های زیر قابل ذکر هستند:

– استعاره

استعاره از اصطلاحات علم بیان است که به معنای عاریه خواستن لغتی به جای لغت دیگر است و اصطلاحاً کاربرد لفظ در معنای غیرحقیقی آن همراه با علاقه‌ی تشابه میان معنای حقیقی و مجازی و قرینه‌ای که مانع از اراده معنای حقیقی می‌شود. «وقتی کلمه‌ای استعاره می‌شود، علاقه میان معنای حقیقی و مجازی و وجود قرینه صارفه، خواننده را راهنمایی می‌کند تا آن مدلول تازه‌ای را که کلمه در مقام استعاره به آن دلالت می‌کند دریابد» (پورنامداریان، ۱۳۹۲: ۲۳۷). استعاره در وسعت بخشیدن به معانی واژه‌ها کمک‌کننده است. استفاده از واژه‌ها و اصطلاحات مربوط به پوشاک برای ساختن استعاره در شعر بسیاری از شاعران به کار رفته است؛ از جمله در مثنوی معنوی مولانا که ابیات زیر، نمونه‌ی آن است. در این اشعار دلق چرکین، استعاره از دنیا و خلعت پاک، بیانگر مقام آن دنیایی است:

چون شوم آلوده باز آنجا روم
سوی اصل اصل پاکی‌ها روم

دلچ چرکین برکنم آنجا ز سر خلعیت پاکم دهد بار دگر

(مولوی، ۱۳۸۵: ۶۴۲)

در شعر ابن‌حسام نیز از دنیای پوشیدنی‌ها بارها و بارها واژه‌ها و اصطلاحات به عاریت گرفته شده‌اند و در لباس استعاره‌های زیبا نمود پیدا کرده‌اند:

گر نکردی تیغ تو مشاطگی از هیچ باب کس ز رخسار عروس شرع نگشادی نقاب

(ابن‌حسام، ۱۳۶۶: ۴۴۵)

در این بیت، نقاب استعاره از ناشناختگی اسلام است که به هنر مولای متقیان علی علیه‌السلام شناسانده می‌شود.

یکی از انواع استعاره، مکنیه یا آرایه‌ی «تشخیص» است که از پرکاربردترین صنایع ادبی است و وجه ممیزه‌ی قدرت ادبی کلام، بنا به تعریف شفیع‌ی کدکنی «بخشیدن خصایص انسانی به چیزی که انسان نیست یا بخشیدن صفات انسان و به‌ویژه احساس انسانی به چیزهای انتزاعی، اصطلاحات عام و موضوعات غیرانسان یا چیزهای زنده‌ی دیگر و از آن در ادبیات اروپایی با عنوان vividness Personification یاد می‌کنند. Vividness که به معنی مطلق زندگی بخشیدن به اشیاست، با آنچه ما به عنوان تشخیص از آن سخن می‌گوییم، تناسب بیشتری دارد» (شفیع‌ی کدکنی، ۱۳۸۰: ۱۵۰). ابن‌حسام خوسفی برای ساخت آرایه‌ی تشخیص، از اصطلاحات مربوط به پوشاک، فراوان استفاده کرده است:

جیب سحر ز بوی ریاحین معطرست گویی که شانه کرد صبا جعد زلف یار
از غنچه تکمه دوخت مگر بر قبای گل خیاط کن به سوزن خوش کار تیز خار

(ابن‌حسام، ۱۳۶۶: ۱۵)

هیبت تیغ تو دارد گر گریبان فلک سر نمی آرد برون بی ترک و مغفر آفتاب

(همان: ۹۰)

به سوگ قتل تو بر نیل زد بنفشه کلاه به داغ مرگ تو در خون گرفت لاله کفن

(همان: ۲۴۱)

– تشبیه

استفاده از لوازم پوشاک برای ساخت تشبیه و بیان تصویری مفاهیم مورد نظر در شعر ابن‌حسام خوسفی، برجسته و پر بسامد است و موارد زیر نمونه‌های آن را نشان می‌دهد. در بیت نخست تاریکی شب در سیاهی و پوشندگی به بُرَق تشبیه شده است و در نمونه‌ی بعدی آیه‌ی شریفه‌ی ۶۹ سوره‌ی انبیا (قُلْنَا يَا نَارُ كُونِي بَرْدًا وَسَلَامًا عَلَيَّ اِبْرَاهِيمَ) به خلعت مانند شده است و در مورد نمونه‌ی سوم، «زَلَّت» و خطا به دامن؛

تاریکی شب روشنی روز نهان کرد چون برقع مشکین رخ خوبان دلارا

(همان: ۲۱۱)

خلعت یا نار کونی در خلیل الله پوش کز نهیب آتش اندر معرض خوف و رجاست

(همان: ۴۵)

به آب توبه بشویم دامن زَلَّت که جامه پاک نگرده ز چرک بی صابون

(همان: ۲۵۲)

کنایه

"کنایه" سخن گفتن از چیزی است، نه به معنای ظاهری آن، بلکه به منظور رساندن معنای دیگری. در کنایه، قرینه‌ی صارفه‌ای که «ما را از معنای ظاهری به متوجه معنای باطنی کند، وجود ندارد. از این رو کنایه از حساس‌ترین مسائل زبان است و چه بسا خواننده، مراد نویسنده را از کنایه دریابد. پس فقط کسانی که با یک زبان، آشنایی کامل دارند از عهده‌ی فهم کنایات آن برمی‌آیند» (شمیسا، ۱۳۹۰: ۲۸۰). بهره‌گیری از واژه‌های مربوط به مقوله‌ی لباس، در کاربرد کنایه‌ها هم قابل توجه است و استفاده از کنایات ساخته‌شده با اصطلاحات لباس، از دیرباز در شعر فارسی، رواج داشته است ابن‌حسام خوسفی، بسیاری از این کنایات در سروده‌های خویش به کار برده است:

پا در دامن کشیدن در بیت زیر، کنایه از نشستن و جای گرفتن است و «سر بر آوردن» کنایه

از نمایان شدن است:

پا در کشم به دامن همت که عاقبت سر بر کشد ز جیب حقیقت مجاز من

(ابن‌حسام، ۱۳۶۶: ۳۶۱)

کنایه‌ی « دست به دامن بودن » که در ابیات زیر آمده، به معنای متوسل شدن و کمک‌گرفتن است:

دامن مکش ز دست عطا خواه من که هست در دامن عطای تو دست سوال من
(همان: ۱۱۲)

مفلسانیم و با هزار امید دست در دامن عطیت او
(همان: ۳۶۵)

و «سر در گریبان کشیدن» کنایه از به فکر فرو رفتن که در بیت زیر مطرح شده است:

سر فکرت کشیده چون سوسن در گریبان و پای در دامن
تا نشینندگان پرده راز از حجابم چه می‌دهند آواز
(همان: ۴۴۷)

نتیجه‌گیری

استفاده از واژه‌ها و اصطلاحات مربوط به پوشاک و لباس در فرهنگ و زبان فارسی و به‌ویژه شعر، از گذشته‌های دور تاکنون، مطرح شده و دارای معنایی فراتر از معنای صریح و ظاهری بوده است. پوشاک و لباس به عنوان یکی از مهم‌ترین نشانه‌های فرهنگی و اجتماعی در شعر ابن‌حسام خوسفی نیز مورد توجه شاعر است. در شعر این شاعر قرن نهم، پوشش و انواع آن از گستره‌ی معنایی خاصی برخوردار است و از منظر نشانه‌شناسی اجتماعی بیانگر آن است که شاعر از این نشانه‌ها برای بیان مفاهیم ضمنی در کنار مفاهیم صریح بهره برده است. اشاره به پوشاک و لباس دیوان ابن‌حسام، کارکرد فردی و کارکردهای اجتماعی آن را نشان می‌دهد. کارکرد فردی، ناظر به نقش پوشاندگی و محافظتی لباس در برابر گرما و سرما است و کارکرد اجتماعی، در حوزه‌های نقش زینت‌بخشی لباس، نشانه‌ی طبقات اجتماعی، بیان جنسیت و شغل افراد، آیین‌های سور و سوگ، بیان اوضاع اقتصادی شاعر و افراد جامعه و توجه به نقش فرهنگی لباس در مراسم دینی و ملی، مطرح می‌شود. استفاده از واژه و اصطلاحات مربوط به لباس در سروده‌های ابن‌حسام، گاه نشانه‌ای برای بیان اوضاع اجتماعی حاکم بر جامعه است و شاعر با آن به نظام طبقاتی حاکم بر جامعه‌ی دوران خود اشاره دارد. برخی پوشش‌ها ویژه‌ی طبقه‌ی پادشاهان (تاج)، برخی مربوط به صوفیان و زاهدان (خرقه)، برخی مربوط عالمان و فقیهان (دستار و عمامه و طیلسان) بود.

گونه‌گونی پوشش افراد گاهی بر اساس جنسیت، صورت گرفته است؛ چنان که زنان پوشش معجر و چادر و مقنعه و مردان قبا و .. داشتند. کارکرد آیینی پوشاک به عنوان یک مؤلفه‌ی فرهنگی در لباس احرام و سورجامه و سوگ‌جامه مطرح شده بود. رسم خلعت‌بخشی نیز از دیگر آیین‌های مطرح در این زمینه است. همچنین پوشاک و لباس گاهی نشانه‌ای برای بیان مفاهیم اقتصادی است. جنس و نوع پوشش، رنگ و نقش و نگار آن، توان اقتصادی طبقات مختلف را نیز بیان می‌کند و درباره نقش اجتماعی لباس‌هایی همچون عمامه و دستار و خرقة به خواننده اطلاعات می‌دهد. همچنین بهره‌گیری ادبی از واژه‌ها و اصطلاحات مربوط به لباس و پوشاک در کاربرد تشبیه و استعاره و کنایه که ارزش زیباشناختی به شعر او بخشیده است، از نکات قابل توجه در این زمینه است.

تعارض منافع: هیچ گونه تعارض منافع در این پژوهش وجود ندارد.

منابع

- ابن حسام خوسفی، محمد (۱۳۶۶). *دیوان اشعار* (به تصحیح احمد احمدی بیرجندی و محمدتقی سالک). مشهد: اداره کل حج اوقاف و امور خیریه استان خراسان.
- بهنام‌فر، محمد (۱۳۸۸). بازتاب باورهای نجومی در دیوان ابن‌حسام. *نشریه خراسان پژوهی*، ۲ (۴)، ۱۵۷-۱۷۰.
- پاکتچی، احمد (۱۳۸۶). *پوشاک. دایره‌المعارف بزرگ اسلام*. ج ۱۴. تهران: مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.
- پورنامداریان، تقی (۱۳۹۲). *رمز و داستان‌های رمزی در ادب فارسی*. تهران: علمی و فرهنگی.
- جوادی یگانه، محمدرضا، و کشفی، سیدعلی (۱۳۸۶). نظام نشانه‌ها در پوشش. *فصلنامه کتاب زنان*، ۱۰ (۳۸)، ۶۲-۸۷.
- خاوری، فرشته، جدیدالاسلامی، حبیب، و رومیانی، بهروز (۱۳۹۷). بررسی و تحلیل ساختار شعر ابن حسام بر اساس نظریه جفری لیچ. *مطالعات ادبیات تطبیقی*، ۱۲ (۴۸)، ۳۷۳-۴۰۱.
- دزی، راینه‌رت (۱۳۴۵). *فرهنگ البسه مسلمانان* (ترجمه حسینعلی هروی). چاپ اول. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ذبیحی، رحمان، نورایی، الیا، و جلوداری، یونس (۱۳۹۱). تأثیرپذیری ابن حسام خوسفی در قصیده و غزل، از شاعران سبک خراسانی و عراقی. *نشریه سبک شناسی نظم و نثر فارسی*، ۶ (۱)، ۲۰۵-۲۲۴.
- رحیمی، پرچهر (۱۳۸۵). *تاریخ پوشاک ایران*. تهران: دانشگاه هنر.
- رودگر، قنبرعلی (۱۳۹۳). *خلعت. دانشنامه جهان اسلام*، ج ۱۵. تهران: بنیاد دایره‌المعارف اسلامی.
- زارعی، اسدالله (۱۳۹۲). بازتاب فرهنگ پوشاک و لباس در ادبیات ایران (با نگاهی به دیوان حافظ). *فصلنامه هنر علم و فرهنگ*، ۱۱ (۱)، ۷۲-۶۳.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۰). *صور خیال در شعر فارسی*. تهران: آگه.
- شمیسا، سیروس (۱۳۹۰). *بیان* (ویراست چهارم). تهران: میترا.
- عزیزی، محمدرضا (۱۳۹۵). شرح و نقد قصیده عربی دیوان ابن حسام خوسفی. *فصلنامه علمی ترویجی مطالعات فرهنگی - اجتماعی خراسان*، ۱۰ (۴)، ۱۳۹-۱۶۱.

- غفرانی، علی (۱۳۹۱). طیلسان: لباس رسمی و اشرافی ایرانی. نیمسال‌نامه مطالعات تاریخ و تمدن ملل اسلامی، ۱ (۱)، ۹۷-۱۲۳.
- فرهنگی، سهیلا، و باستانی خشک‌بیجاری، معصومه (۱۳۹۳). نشانه‌شناسی اجتماعی رمان بیوتن، نقد ادبی، ۷ (۲۵): ۱۲۱-۱۵۱.
- قاری یزدی، نظام‌الدین محمود (۱۳۵۹). دیوان البسه (به اهتمام محمد مشیری). تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
- کمپانی، نسیم (۱۳۹۱). فرهنگ اصطلاحات پارچه و پوشاک در ایران (از دوران باستان تا آغاز عصر پهلوی). تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- کنعانی، سمیرا، ایرانی، محمد، و یوسفی، نورالدین (۱۴۰۲). بررسی کارکردهای پوشاک و زیورآلات در دیوان قانع بر اساس رویکرد نشانه‌شناسی اجتماعی پی‌یر گیرو. فصلنامه مطالعات زبان‌ها و گویش‌های غرب ایران، ۱۱ (۴)، ۱۴۱-۱۶۷.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۸۲). تجدد و تشخیص: جامعه و هویت شخصی در عصر جدید (ترجمه ناصر موفقیان). تهران: نی.
- گیرو، پی‌یر (۱۳۸۳). نشانه‌شناسی (ترجمه محمد نبوی). تهران: آگه.
- موسوی‌بجنوردی، کاظم (۱۳۶۷). دستار. دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، ج ۴. تهران: مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.
- موسوی، سیدجلال (۱۳۹۸). اشارات و مضمون‌های دستار و دستاربندی در ادب فارسی. فصلنامه پژوهش‌های ادبی، ۱۶ (۶۶): ۱۸۰-۱۴۳.
- میرسعیدی، معصومه (۱۳۹۳). چادر. دانشنامه جهان اسلام، ج ۱۱، تهران: بنیاد دایره‌المعارف اسلامی.
- نقابی، عفت، و اسرافیل‌زاده، مهرانوش (۱۴۰۲). نشانه‌شناسی نظام پوشاک در مثنوی مولوی. متن پژوهی ادبی، ۲۷ (۹۸): ۱۰۷-۱۳۶.
- نوری، علی‌رضا (۱۳۸۱). معیارهای اسلامی پوشش زنان و الگوی مصرف آن. اندیشه صادق، ۸ (۹)، ۱۲۲-۱۲۹.
- یار شاطر، احسان (۱۳۸۳). پوشاک در ایران زمین. ایرانیکا (با مقدمه بلوک‌باشی). تهران: امیرکبیر.

یوسف‌پور، سوگل، و فیاض‌انوش، ابوالحسن (۱۳۹۵). بررسی تاریخی پوشش سر در عصر تیموریان. *تاریخنامه خوارزمی*، ۴(۱)، ۱۸۹-۲۲۳.

